



JUOZAS ŽILIONIS

Vilniaus pedagoginis universitetas

## ORIGENAS: PASAULIS IR SAVĖS PAŽINIMAS

Origenes: How to Know the World and Oneself

### SUMMARY

In the article, Origenes, a Father of the early Christian Church, is presented and his works are considered. His educational program for catechetical school and exegetical works display the influence of Greek philosophy. His four-volume (*libri*) treatise *De principiis* is known as the first attempt to systematize Christian teaching, the first *Summa theologiae*. In accordance with the tradition established by Clemens of Alexandria, Origenes underlined the saving grace of the divine truth, which is obtained through Christ and the influence of invisible *Logos*. In commenting on the Holy Writ, he relied on Filon's allegorical method and lexicological interpretation by means of grammatical rules. Although the Church renounced the doctrine of Origenes, nevertheless, his methods contributed to the development of Christian philosophy.

### ORIGENO INTELEKTUALINIS KELIAS

Origenas (~185–253/255) – garsus patristikos laikotarpio teologas, Bažnyčios rašytojas, Aleksandrijos katechetinės mokyklos vadovas. Dėl didelio darbštumo ir tiesaus bei tvirto charakterio bendraamžių buvo vadinamas Adamantijumi (plieniniu žmogumi). Jis pirmasis pateikė vientisą teologijos sistemą, kurioje graikų filosofija buvo pajungiama krikščioniškam ugdymui.

Origenas gimė Aleksandrijoje, krikščionių šeimoje. Jo tėvas Leonidas priklausė aukštesniajam luomui, buvo katechetas ir gramatikos mokytojas. Jis suteikė sūnui gerą išsilavinimą ir skatino jį studijuoti ne tik graikų mokslą, bet ir šventuosius mokslus, reikalavo kasdien lavinti atmintį ir tikrindavo, kaip išmoktos pamokos. Nuo pat ankstyvos jaunystės Origenas buvo tvirtai pasiryžęs stu-

RAKTAŽODŽIAI: Origenas, ugdymas, *Logos*, tiesa, alegorija, krikščioniškoji filosofija.

KEY WORDS: Origenes, education, *Logos*, truth, allegory, Christian philosophy.

dijuoti Šventąjį Raštą ir nuoširdžiausiai atsidėjęs šioms studijoms, jis „nesitenkino paprastu Dievo žodžio skaitymu, bet jau tuomet ieškojo gilesnės žodžių prasmės ir netgi tėvui keldavo susirūpinimą, klausdamas, kaip reikia suprasti Dievo įkvėptąjį Raštą“<sup>1</sup>.

Tėvas Leonidas tariamai sudrausmindavo sūnų, kad šis neklausinėtų dalykų, kurie pranoksta jo amžiaus vaiko supratimą, tačiau širdyje džiaugėsi ir dėkojo Dievui, jog esąs tokio žingeidaus vaiko tėvas.

202 m., Aleksandrijoje pradėjus persekioti krikščionis, Origeno tėvas buvo suimtas ir mirė kankinio mirtimi. Šeimos turtas buvo konfiskuotas. Po tėvo mirties Origenas liko su motina ir jaunesniais broliais, jis dar neturėjo septyniolikos metų. Netrukus jį priglaudė viena turtinga ir įtakinga Aleksandrijos krikščionė<sup>2</sup>, kartu ji globojo ir vieną vyrą, kuris buvo gerai žinomas kaip Aleksandrijos eretikas. Origenas, bendraudamas su juo, visada karštai liudydavo savo tikėjimo tiesą, mat nuo vaikystės laikėsi Bažnyčios nuostatų, o eretikų mokymas, kaip pats kartą pasakęs, jam buvo bjaurus.

Moteris pasirūpino, kad Origenas baigtų gramatikos mokyklą. Įgytas išsilavinimas suteikė teisę 206 m. atidaryti privačią gramatikos mokyklą, kuri jam tapo lėšų šaltiniu išlaikyti šešis jaunesnius brolius ir motiną. Origenas, vesdamas gramatikos pamokas, išgarsėjo gilia erudicija ir pedagoginiu talentu, todėl jis tapo pripažintu ir garsiu mokytoju, pritraukė nemaža mokinių – ne tik krikščionių, bet ir gnostikų. Buvęs Origeno mokinys Cezarėjoje, pirmasis Bažnyčios

istorikas Euzebijus Cezarietis (263~340) pažymi, kad Klemensas Aleksandrietis savo mokiniu laikė Origeną<sup>3</sup>, vadinasi, greta *gramatiko* pamokų, mokydamasis Klemenso Aleksandriečio katechetinėje mokykloje, jis siekė ir katecheto mokytojo pareigų. Nesiliaujant krikščionių persekiojimams ir Klemensui Aleksandriečiui pasitraukus į Kapadokiją, Origenas ėmėsi iniciatyvos išlaikyti katechetinę mokyklą. Vėliau, kai persekiojimai liovėsi ir 211 m. į Aleksandriją grįžo vyskupas Demetrijus, Origenas buvo oficialiai patvirtintas eiti katecheto mokytojo<sup>4</sup> ir mokyklos vedėjo pareigas<sup>5</sup>. Iki to laiko jis penkerius metus studijavo graikų filosofiją Amonijaus Sako mokykloje<sup>6</sup>, nes daugelis jo mokinių domėjosi ne tik literatūra, gramatika ar krikščioniškomis tiesomis, bet ir filosofija. Tuo metu šioje mokykloje mokėsi ir kitas garsus filosofas Plotinas (203–269/270), kuris reiškė didelę pagarbą savo mokytojui kaip pedagogui ir eruditui. Amonijaus Sako asmenybė imponavo ir Origenui.

Tapęs katechetinės mokyklos vadovu, Origenas nutraukė mokslus Amonijaus Sako mokykloje ir uždarė savo gramatinę mokyklą: „išsparduodamas savo graikiškų veikalų biblioteką ir sau laidoja minimalų pragyvenimą, iš pirkėjo gaudamas kasdienę keturių obelų rentą“<sup>7</sup>. Toks apsisprendimas nebuvo atsitiktinis – Origenas jau buvo tvirtai įsitikinęs, jog užsiėmimų gramatika negalima suderinti su Dievo mokslo studijomis. Prisilaikydamas griežtos askezės ir „apimtas ypatingos egzaltacijos, Origenas nutaria išsikastruoti, pažodžiui įvykdydamas Jėzaus žodžius: *Yra eunuchų, kurie*

*patys save tokius padarė dėl dangaus karalystės* (Mt 19, 12)<sup>48</sup>. Šiuo laikotarpiu Origenas visiškai atsideda katechezei. Jis pirmasis, mokydamas katechumenus, pradėjo sistemingai – trečiadieniais, penktadieniais ir sekmadieniais – bei savo pasirinkta tvarka sakyti homilijas, populiariai aiškinančias krikščioniškas tiesas. Jo kalba buvo aiški, kasdienė, kad katechumenai galėtų suprasti homilijų idėjas, nes, priešingu atveju, retorinės išmonės juos būtų tik trikdžiusios ir blaškiusios. Pagrindinis Origeno katechetinės homilijos tikslas – parodyti, kaip senoji žydų istorija pranašauja Kristų. Kita mintis, kurią skelbė Origenas, buvo ta, kad Dievo žodis yra Šventajame Rašte įkūnytas žmogiškasis pažinimas ir išmintis, todėl ir ugdant jaunuomenę aukščiausias tikslas esąs pažinti Dievo žodį.

Katechetinėje mokykloje mokėsi vyrai ir moterys, kuriais Origenas be galo rūpinosi, kartu su jais skaitė Šventąjį Raštą, svarstė filosofinius klausimus.

Aleksandrijoje Origenas švietė visus, „kurie į jį kreipdavosi, bet kuriuo metu ir be išlygų visą savo laiką pašvėsdavo Dievo mokslui ir savo mokiniams“<sup>49</sup>. Klausytojai buvo įsitikinę, kad Origeno skelbiamas žodis – lygiai toks, kaip ir jo gyvenimas, o gyvenimas – kaip tariamasis žodis. Origeno vadovaujamoje katechetinėje mokykloje buvo mokoma gramatikos, retorikos, fizikos, matematikos ir astronomijos. Šie mokslai buvo jungiami į darnią filosofinę sistemą, o pati mokslų sistema buvo įvadas į tolesnes filosofijos studijas (čia buvo dėstoma visų kryptių filosofija, išskyrus epikūrizmą). Filosofijos studijos vedė į teologijos studijas, pagrįstas giliu ir nuosekliu Šventojo Rašto skaitymu bei komentavimu. Vienas šios mokyklos mokinyš, „Origeno į Visuotinę Bažnyčią atvestas gnostikas buvo turtingas ir įtakingas Aleksandrijos aristokratas Ambraziejus, vėliau visą gyvenimą rėmęs ir palaikęs Origeną“<sup>10</sup>, skatino jį rašyti.

## TRANSCENDENCIJA IR ESATIES PRADAI

Geriausias ir daugiausia aistrų sukėlęs Origeno veikalas buvo filosofinių raštų tradicijai priskirtas traktatų rinkinys – keturios knygos *Apie pradus*, kuriame pirmą kartą bandoma sistemiškai atskleisti visas tikėjimo tiesas. Šis kūrinys buvo skirtas katechetinės mokyklos klausytojams ir nukreiptas prieš gnostikų mokymą, nes daugelis to laikotarpio intelektualų žavėjosi gnosticizmu. Tėnka pripažinti, kad to meto Bažnyčia neįvertino tikrųjų šio traktato tikslų ir jį pasmerkė, nes „kitai nei filosofams

platonikams, krikščionims tėra vienas visa ko pradas – Dievas“<sup>11</sup>. Tokia dvi-prasmybė, kaip pradų daugis, iš tiesų tebuvo Origeno mokymo metodas, skatinantis studijuojančius mąstyti apie skirtumą tarp metafizinio ir teologinio pradų. Šio traktato pratarmėje pažymima, kad loginiu svarstymu ir teksto interpretavimo metodu prieinama prie nuoseklių išvadų, kurios į vieną sistemą sieja graikų filosofiją ir krikščionišką mokymą. Origenas, skelbdamas traktato teiginius, juos dėsto kaip hipotezes,

šitaip pateikiamą sistemą paversdamas nesibaigiančiu tyrimu.

Traktate išdėstyti egzegetiniai apmąstymai yra Origeno pateikiamas originalus gramatikos mokslo taisyklių taikymo filosofijos kalbai pavyzdys. Šis traktatas – tai „to meto Aleksandrijos krikščionies pasaulėjautą atspindinti sintezė“<sup>12</sup>.

Origenas laikėsi nuostatos, jog apreiškimas, kuriuo remiasi tikėjimas, neprieštarauja protui, nes juo grindžiamas pažinimas, o krikščioniškojo apreiškimo tiesos neprieštarauja graikų mąstysemai<sup>13</sup>. Vadovaudamasis tokia nuostata, Origenas kūrė krikščioniškojo pažinimo modelį. Krikščioniškieji principai nesunkiai derinasi su religijos nuspalvinta pasaulio samprata, kuri buvo paplitusi tarp Aleksandrijos graikų III a., tačiau Šventąjį Raštą nuo filosofijos skyrė vienas dalykas – mokslas apie Dievo-Žmogaus atėjimą į pasaulį.

Graikų ir žydų spekuliacijose susiformavusi *Logoso* koncepcija numatė tarpinę grandį tarp Dievo ir žmogaus. Krikščioniškajame moksle įsitvirtinusi siejant ją su Dievo-Žmogaus idėja, *Logoso* koncepcija buvo pasitelkiama sprendžiant metafizines problemas ir pirmiausia atskleidžiant Dievo ir pasaulio santykį. Jau kai kuriems apologetams būdinga tauraus Dievo sąvoka vertė juos atmesti mintį, kad Dievas yra pasaulio kūrėjas, nes iš tobulos priežasties negali kilti netobulos pasekmės. Kaip ir nekrikščioniškose Aleksandrijos sistemose, pasak kurių, pasaulis sukurtas „iš Dievo ‚Logoso‘ dėka, taip ir krikščioniškoje sistemoje ‚Logosas‘ tapo kūrimo tarpininku“<sup>14</sup>, t. y. tiesioginis pasaulio Kūrėjas yra Dievas-Tėvas, o Sūnus – *Logosas*. Vadinasi, pa-

sak *Logoso* koncepcijos, Kristus įtraukiamas į gradualistinę sistemą kaip viena iš hipostazių, kaip pasaulio radimosi iš Dievo etapas. Jis traktuojamas kaip Dievas, tačiau – ne pirminis; jis gali ateiti ir įsikūnyti į kintantį pasaulį, tuo tarpu Dievas-Tėvas lieka nekintanti anapusinė būtis. Evangelijos fakto perkūrimas į metafizinę spekuliaciją domino Origeną.

Jo konstruojama pasaulio kūrimo sistema buvo perimta iš helenizmo ir atitiko tipiską aleksandriškąją nuopuolio ir grįžimo atgal schemą, tačiau ji buvo papildyta krikščionišku turiniu, deklaruojančiu, kad atpirkimas ateina per Kristų.

Dievas Origeno sistemoje yra abstraktus ir tolimas, aukštesnis už visa, kas pažinta, todėl savo esme nesuvokiamas ir pažinus tik negatyviai bei netiesiogiai. Pasak Origeno, „apie Dievą, visa ko pradžia, nereikia manyti, kad jis yra sudėtas, kad kartais neatrodytų, jog pradai, iš kurių susideda viskas, yra pirmesni už pačią Pradžią“<sup>15</sup>. Vadinasi, Dievas apsireiškia visai kitaip negu laikinieji dalykai, kurie yra įvairiarūšiai, kintantys, baigtiniai ir materialūs. Pati Dievo prigimtis liudija save kaip neregimojo Dievo atvaizdas, paprasta maštoma prigimtis. *Neregimumo* sąvoka Origenas aiškina dieviškos prigimties paprastumą arba nekūniškumą, tai sąvoka, leidžianti perteikti transcendentinę tikrovę. Greta šių, visų Aleksandrijos filosofų pripažintų Dievo ypatybių, Origenas dar pridėjo krikščioniškas ypatybes: Dievas – tai gerumas, išmintis ir meilė, „kuri savyje talpina visos kūrinijos pradmenis, priežastis ir pavidalus“<sup>16</sup>.

Pasaulį Dievas sukūrė amžinybėje iš nieko, todėl jis neturi pradžios kaip ir

Dievas. Nors pasaulis yra amžinas, tačiau, kaip nurodo Origenas, jokia jo apraška nėra amžina: pasaulis, kuriame mes gyvename, kažkada atsirado ir kažkada išnyks užleisdamas vietą naujam pasauliui, tačiau šis pasaulis ypatingas tuo, kad jame *Logosas* tapo žmogumi. Kristus-*Logosas*, pasak Origeno, – tai būties hipostazė, *kitas Dievas, Dievo Sūnus*, kuriam patikėtas „ir Gyvenimas, ir Žodis, ir Tiesa, ir Kelias, ir Prisikėlimas, mat, visi šie apibūdinimai imti iš jo darbų ir galių pavadinimų“<sup>17</sup>. Jis – pirmoji pakopa pereinant „nuo Dievo prie pasaulio, nuo vienio prie daugio, nuo tobulumo prie netobulumo“<sup>18</sup>. Jis kilo iš Dievo, o iš jo savo ruožtu kilo pasaulis su savo medžiaginiaisiais dalykais. Taigi *Logosas* tapo ne tik pasaulio kūrėju, bet ir jo išganytoju.

Tenka pabrėžti, kad modeliuojamoje Origeno sistemoje krikščioniškoji tiesa buvo įvilktą į monizmo rūbą siekiant atskleisti Dievo ir pasaulio vienumą: pati krikščionybė traktuojama kaip pažinimas; Dievas – kaip nekintanti ir nepažini būtis; Kristus – kaip dieviškasis *Logosas* ir pasaulio kūrėjas; pasaulis yra nuo amžių; siela jungiasi su kūnu tik dėl jos nuopuolio; blogis gimsta dėl nusigręžimo nuo Dievo; išganymas pasiekiamas pažinimu, o istorijos pabaiga yra *apokatastazė*.

Šiuo darbu Origenas siekė perteikti tikėjimo tiesas gnostikams, todėl taikant alegorijas ir vadovaujantis gramatikos bei logikos taisyklėmis tapo įmanoma atverti Biblijos teksto gelmines prasmes, o egzegezė tapo ypač svarbi krikščioniškajam ugdymui.

## PASAULIO IR SAVĖS PAŽINIMAS

Origenas, remdamasis graikiškąja tradicija, kelia reikalavimus žmogui pažinti greta esantį kitą ir save. Platonas pažinimą aiškino kaip sielos bandymą atrasti amžiną tiesą atsisakius juslinių potyrių, kurie nesuteikia tikrojo žinojimo, tada siela „nustoja klaidžioti ir visada vienoda ir tapati lieka šalia jų [nemirtingų esybių. – *Aut.*]; šią jos būseną ir vadina pažinimu“<sup>19</sup>. O Origenui siela turi pažinti ne tik Dievo paveikslą, bet ir pasaulį bei pati save.

Tokia alegorine pažinimo forma Origenas pasirenka *Giesmių giesmės homilijas*, kurios tapo savotišku meilės pokalbiu, padedančiu klausytis ir išgirsti, suvokti ir išgyventi. Kaip taikliai pažymi Vytau-

tas Ališauskas, išgyventi ir „suprasti gali tik tas, kas atsiliepia, atsiliepti gali tik tas, kas leidžiasi užkalbinamas“<sup>20</sup>. Homilijų tekstas – savita ir unikali pokalbio interpretacija, drąsinanti jo dalyvį įsitraukti į atvirą dialogą. Ši interpretacija metaforiškai nuspalvinta pirmoje homilijoje: „išgirs k ‚Giesmių giesmė‘, skubėk ją suprasti ir su Sužadėtine kartoti, ką ji sako, kad išgirstum, ką išgirdo ir Sužadėtinė. Jei negali tarti su Sužadėtine to, ką jinai pasakė, kad išgirstum, kas jai buvo pasakyta, junkis greičiau bent prie Sužadėtinio bendrų“<sup>21</sup>.

Norinčiam prabilti kaip pašnekovui, pirmiausia reikia susikaupti ir pasirušti išgirsti kito žodžius. Esama besimezgan-

čio pokalbio plonybių: „išgirsti – reiškia pripažinti, kad yra pašnekovus jungianti pokalbio prasmė bei rizikuoti savo subjektyvumu dėl pokalbio dalyko“<sup>22</sup>. Homilijų skaitytojas kviečiamas su *Giesmių Sužadėtiniais* ryžtis pokalbiui, kuris skleidžiasi kaip interpretacijos veiksmas. Toks pokalbis yra ne tik *kito*, bet ir savęs pažinimo būdas. Klasikinė graikų filosofija *savęs pažinimą* traktavo kaip siekos atrastą kelią į tiesą, kurioje glūdi visa, kas amžina, tyra ir pastovu. Ši tiesa leidžia pažinti ne tik tikrąją būtį, bet ir pakilti iki transcendentinių aukštumų – atpažinti savyje Dievo paveikslą ir suprasti, kad padedamas sielos žmogus tiek savo mąstysena, tiek ir elgsena gali vykdyti Dievo Žodžio skelbiamus nurodymus.

Origenas, kalbėdamas apie asmeninės patirties kaupimą, pažymi, jog dvasinės prasmės ieškojimas atveria kelią apsilankyti pačiam Dievo Žodžiui, nes tikrasis Šventųjų Raštų *Logosas-Prasmė* yra Žodis-Dievas, aptinkamas pačiame Rašto adresate – žmoguje. Vadinasi, Šventasis Raštas atspindi tikrąją santykį su *Logosu*, kuriame susilieja išorinis ir vidinis žmogaus pasaulis, nuspalvintas alegorinių aiškinimų, ieškojimų ir atradimų šviesa. Tos šviesos kupolas gaubia ir homilijų Sužadėtinius, kuriuos, pasak Origeno, atrasti nėra taip sunku: „Ižvelk Sužadėtiniumi esant Kristų, Sužadėtinė – Bažnyčia, be dėmės ir raukšlės, apie kurią parašyta: kad padarytų *sau* garbingą Bažnyčia, neturinčią jokios dėmės, nei raukšlės, nei nieko tokio, bet šventą ir nesuteptą“<sup>23</sup>.

## POST SCRIPTUM

Origenas, dirbdamas Aleksandrijoje, parašė nemažai komentarų, skirtų Biblijai aiškinti, traktatą *Apie krikščionybės papročius*. Sekdamas savo mokytojo Klemenso Aleksandriečio pavyzdžiu, parašė dešimties knygų veikalą *Stromatus*, kuriame gvildena krikščionių mokslą ir komentuoja Biblijos tekstus. Raštai išgarsino Origeną. Jis tapo „įtakingu ir paklausiu krikščionių teologijos ir mokymo dalykų ekspertu“<sup>24</sup> ir buvo kviečiamas į kitas krikščioniškas provincijas. Arabijos provincijos valdytojas prašo Aleksandrijos vyskupą leisti Origenui, kaip Aleksandrijos Bažnyčios katechezės vadovui, su oficialia misija atvykti į Bostrą<sup>25</sup>. Tuo laikotarpiu Origenas daug keliauja: nuvyksta 215 m. į Romą, kaip pats prisipa-

žįsta, pamatyti labai seną romėnų bažnyčią ir susipažinti su vietos tradicijomis, 216–217 m. išvyksta ieškoti biblinių rankraščių į Romą, vėliau – į Antiochiją, Graikiją. Toks jo populiarumas tampa konflikto su vyskupu Demetrijumi priežastimi. Dėl šio konflikto 230 m. Origenas išvyksta iš Aleksandrijos ir apsistoja Palestinoje, o čia, vyskupų prašomas, sako pamokslus bažnyčiose. Tada vyskupas Demetrijus pareikalauja, kad Origenas sugrįžtų į Aleksandriją. Šis grįžta, bet kadangi daug keliauja, Aleksandrijoje apsistoja neilgam. Origenui lankantis Cezarėjoj, vyskupas išventina jį į kunigus, o tai papiktino vyskupą Demetrijų, šis kreipėsi laišku į Romos vyskupą prašydamas panaikinti šventimus. Origeno

šventimai buvo pripažinti neteisėtais. Netrukus 233 m. mirė vyskupas Demetrijus. Po šio konflikto Origenas nebegrižta į Aleksandriją ir išsikuria Cezarėje, čia jis atidaro katechetinę mokyklą kartu su biblioteka. Jį visomis išgalėmis remia mecenatas Ambraziejus. Origenas toliau

rašo Biblijos komentarus, egzegetinius veikalus, skaito homilijas. Taigi Aleksandrijos mokyklos dvasia persikelia į Cezaręją.

250 m. prasidėjo kruvinas krikščionių persekiojimas, Origenas buvo suimtas ir kankinamas. Jo sveikata buvo palaužta ir 253 m. jis mirė.

## Literatūra ir nuorodos

- <sup>1</sup> Eusebijas Cezarietis. *Bažnyčios istorija*. – Vilnius: Lumen, 1993, p. 185.
- <sup>2</sup> Ten pat, p. 186.
- <sup>3</sup> Žr. ten pat, p. 190.
- <sup>4</sup> Žr. Alain le Boulluec. *Ankstyvoji krikščionybė*. – Vilnius: VU, 2004, p. 68.
- <sup>5</sup> Žr. *Bažnyčios Tėvai*. Antologija, sud. Darius Alekna ir Vytautas Ališauskas. – Vilnius: Aidai, 2003, p. 378.
- <sup>6</sup> Ten pat, p. 377.
- <sup>7</sup> Alain le Boulluec. *Ankstyvoji krikščionybė*, p. 68.
- <sup>8</sup> Ten pat.
- <sup>9</sup> Eusebijas Cezarietis. *Bažnyčios istorija*, p. 191.
- <sup>10</sup> Ten pat, p. 378.
- <sup>11</sup> Ten pat, p. 382.
- <sup>12</sup> Ten pat, p. 383.
- <sup>13</sup> Žr. Władysław Tatarkiewicz. *Filosofijos istorija*, t. I. – Vilnius: Alma littera, 2001, p. 209.
- <sup>14</sup> Ten pat, p. 209.
- <sup>15</sup> Origenas. *Apie pradus*. I kn., in *Bažnyčios Tėvai*. Antologija, p. 399.
- <sup>16</sup> Ten pat, p. 405.
- <sup>17</sup> Ten pat, p. 406.
- <sup>18</sup> Władysław Tatarkiewicz. *Filosofijos istorija*, t. I, p. 209.
- <sup>19</sup> Platonas. *Faidonas, arba apie sielą*. – Vilnius: Aidai, 1999, 79d, p. 58.
- <sup>20</sup> Vytautas Ališauskas. Išgirk Giesmių giesmę, skubėk ją suprasti..., in Origenas. *Giesmių giesmės homilijos*. – Vilnius: Aidai, 1996, p. vii.
- <sup>21</sup> Origenas. *Giesmių giesmės homilijos*, p. 4.
- <sup>22</sup> Vytautas Ališauskas. Išgirk Giesmių giesmę, skubėk ją suprasti, p. viii.
- <sup>23</sup> Origenas. *Giesmių giesmės homilijos*, p. 4.
- <sup>24</sup> Alain le Boulluec. *Ankstyvoji krikščionybė*, p. 76.
- <sup>25</sup> Žr. ten pat.